

WATERLOO

Jurriën de Jong
Ben Schoenmaker
Jeroen van Zanten

WATERLOO

200 JAAR STRIJD

Boom – Amsterdam

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA.

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher. The views expressed in this publication are those of the author and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

AFBEELDING OMSLAG *De slag bij Waterloo*, Jan Willem Pieneman, 1824
VORMGEVING Brigitte Slangen, Nijmegen
CARTOGRAFIE Louis Kaulartz, Den Haag
VORMGEVING KAARTEN Gerrit Vroon, Arnhem
DRUK Wilco, Amersfoort

© 2015 de auteurs / Nederlands Instituut voor Militaire Historie
Eerste druk: Juni 2015
Eerste druk, tweede oplage: Juni 2015

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089534743 / NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

HOOFDSTUK 1

De oude glorie van de adelaars 11

HOOFDSTUK 2

Nu begint de oorlog opnieuw! 49

HOOFDSTUK 3

De grote dans is begonnen 93

HOOFDSTUK 4

Een dorp genaamd Waterloo 137

HOOFDSTUK 5

Ieder het zijne 187

HOOFDSTUK 6

De strijd om Waterloo 229

Keerpunt in de geschiedenis? 269

Dankwoord 273

Noten 275

Bronnen en literatuur 299

Illustratieverantwoording 315

Organisatie van de legers 317

Personenregister 321

1815

WATERLOO.

GOD EN ORANJE MAAKT NEEFLAND VRI.

18 JUNIJ.

1865

De Nederlandsche
Verbond gesticht met
den Potestaten aller
Protestanten.

De Gode en
der vrouwen hoop
stelt de beelden
Marianne.

BLUCHER
OPLEIDING

WATERLOO

DOOR WIEKER ZELF DE HEIDENEN AN
DE HEER
HEEFT ONS WAT GROOT GEVAAR

Schaone v.J.J. Duysser Leiden

1. Willem I. 2. Prins van Oranje. 3. Prins Frederik Hendrik. 4. Willem II. 5. Willem III. 6. Willem IV. 7. Willem V. 8. Prins Willem II. 9. Willem III. 10. Prins Blucher. 11. Prins Frederik. 12. Z. N. Willem I. 13. Koningin. 14. Prins Hendrik.

Inleiding

Kurk, kurk, kjer, kjer. Een waterhoentje en het slaan van een dorpsklok in de verte, dat was alles wat François René de Chateaubriand hoorde toen hij op 18 juni 1815 tegen het middaguur Gent via de Brusselsepoort verliet. De beroemde Franse schrijver had zich voorgenomen een eindje te gaan wandelen langs de grote weg. Anderhalve kilometer buiten Gent hield hij de pas in. Een dof gerommel aan de horizon en een zwaarbewolkte hemel kondigden onweer aan. Maar in plaats van terug te lopen naar de stadspoort besloot hij verder te wandelen. Na nog geen dertig meter hoorde hij het gerommel opnieuw. Het gedonder was niet luid. ‘Soms was het alleen voelbaar door een soort trilling in de lucht.’¹ Langzaam drong tot Chateaubriand door dat het gerommel niet werd veroorzaakt door de elementen, maar door een vuurgevecht, door aanhoudende salvo’s van zware veldartillerie. Op de hoek van een akker met hop ging hij tegen een populier staan. Turend over het veld hoorde hij het kanongebulder steeds duidelijker. De grote, vooralsnog naamloze veldslag, waarvan hij de echo opving, was de slag bij Waterloo.

Chateaubriand was als ‘stilzwijgend en solitair toehoorder’ diep onder de indruk van de strijd die verderop, iets ten zuiden van Brussel, werd uitgevochten. ‘Zoals ik daar in mijn eentje onder een boom stond, midden op het Gentse platteland [...] werd ik verpletterd door het gewicht van mijn overwegingen: Wat was dit voor strijd? Was dit definitief? Was Napoleon zelf aanwezig? Werde de wereld nu, zoals het kleed van Christus, overgeleverd aan het noodlot? Wat zou winst of verlies van een van beide legers betekenen voor al die betrokken volkeren: vrijheid of slavernij? [...] Was dit soms opnieuw een Crécy, een Poitiers een Azincourt?’ Chateaubriand was eind maart vanuit Frankrijk naar de Zuidelijke Nederlanden gevlucht. In Gent had hij

zich aangesloten bij de entourage van Lodewijk xviii, de rechtmatige koning van Frankrijk. Het Franse staatshoofd hoopte dat de geallieerden hem op zijn troon zouden herstellen nadat ze Napoleon hadden verslagen, maar Chateaubriand wist, overmand door het kanongebulder in de verte, niet goed raad met zijn gevoelens. Als conservatieve royalist geloofde hij in een legitiem, door God gegeven vorstelijk gezag. Tegelijkertijd werd hij verscheurd door zijn trots als Fransman: '[Wat als] de meest onverzoenlijke vijanden van Frankrijk zouden zegevieren? Als zij de overwinning behaalden, was al onze glorie dan niet voorgoed verloren? Ofschoon winst voor Napoleon voor mij eeuwige ballingschap zou betekenen, ging mijn hart op dat moment toch meer uit naar mijn vaderland; Frankrijks onderdrukker had mijn voorkeur.'

Wat voor Chateaubriand op 18 juni 1815 gold, geldt nog steeds. Ook nu nog wordt eenieder die zich in Waterloo verdiept, gehinderd door tijd en ruimte, door romantische illusie, tegenstrijdige gevoelens, nationale trots en persoonsverering. Tegelijkertijd is de hoeveelheid studies naar de veldslag immens. De geschiedschrijving van Waterloo is al tweehonderd jaar een Poolse landdag van interpretaties, mythes, vooroordelen en nationale toe-eigening.

Toch is het mogelijk om aan dit ongeregelde debat nog een zinvolle bijdrage te leveren. Onderzoekers hebben de afgelopen decennia de gebaande paden verlaten en zijn op zoek gegaan naar egodocumenten van strijders en ooggetuigen: duizenden brieven, dagboeken en memoires zijn in de afgelopen decennia verzameld en uitgegeven. Ook is in archieven opnieuw gekeken naar de militaire en politieke besluitvorming, de logistiek en het verloop van de strijd. Dat heeft het perspectief van de slag verschoven van de strategische beslissingen van 'Grote Mannen' en 'Heldendaden' naar het functioneren van legers in oorlog en de ervaringen van soldaten op het slagveld. De historische betekenis van Waterloo is eveneens veranderd. In 1851 stelde de Britse historicus Edward Creasy nog dat de veldslag een van de vijftien meest beslissende slagen in de wereldgeschiedenis was.² Waterloo was een keerpunt, beweerde hij. De toekomst van Europa had op 18 juni 1815 op het spel gestaan. Tegenwoordig plaatsen historici de gebeurtenissen van 18 juni 1815 in een ander licht. Waterloo is voor hen geen keerpunt of eindpunt. De veldslag betekende weliswaar het einde van de revoluties die de wereld tussen 1775 en 1815 in be-

roering hadden gebracht, maar er was geen sprake van een definitieve breuk. De omwenteling van 1789 en de nalatenschap van Napoleon konden niet zomaar worden uitgewist.

Dit boek wil deze nieuwe kennis en inzichten toegankelijk maken voor een breed, Nederlandstalig publiek. Het aantal studies in het Nederlandse taalgebied over Waterloo staat namelijk in geen verhouding tot wat er in tweehonderd jaar in het Engels, het Duits en het Frans over de veldslag is verschenen. Ook al hebben onderzoekers de gebaande paden verlaten, dan nog lijken veel recente studies over Waterloo niet los te komen van de negentiende-eeuwse nationalistische geschiedschrijving. De vraag welk land de grootste bijdrage aan de overwinning had geleverd, overheerst het debat tussen (militaire) historici nog steeds. In dit boek beschrijven we Waterloo als een gezamenlijke overwinning, en niet als een Britse of Pruisische zege op Napoleon. Ook hebben we ervoor gekozen om de strijd vanuit Nederlands, Duits en Belgisch perspectief te beschouwen, in plaats van de dominante Britse invalshoek in de meeste Waterloo boeken.

Hoofdstuk 1 en 2 beschrijven de politieke en militaire voorgeschiedenis van de veldslag. Voor welke lastige keuzes zagen voormalige aanhangers en tegenstanders van Napoleon zich gesteld bij zijn terugkeer? Hoe bracht men in korte tijd honderdduizenden soldaten in het veld? Hoofdstuk 3 en 4 gaan over de strijd zelf. Welke gebeurtenissen bepaalden de uitkomst van de veldtocht? Wat speelde zich op het slagveld af? Waren er 'helden'? De twee laatste hoofdstukken handelen over het naspel, de definitieve val van Napoleon, het gebruik – en misbruik – van de overwinning ter meerdere glorie en de strijd om de herinnering aan Waterloo in Europa. Hoe werd de slag herinnerd? Wat zijn de *lieux de mémoires*? Wie waren de werkelijke winnaars en verliezers? Wie claimde de overwinning? En waarom is deze nagedachtenis tot op de dag van vandaag controversieel? Waterloo is goed voor 200 jaar strijd.

*Adelaar van het 105de Franse Linieregiment. Uitgereikt op 1 juni 1815,
veroverd bij Waterloo.*

De oude glorie van de adelaars

DE TERUGKEER VAN NAPOLEON

LONS-LE-SAUNIER, 14 MAART 1815

Michel Ney, maarschalk van Frankrijk en zoon van een kuiper uit Saarlouis, kon niet kiezen. Vijf dagen eerder had hij het bevel op zich genomen van de koninklijke troepen in het oosten van Frankrijk met de opdracht om de opmars van Napoleon Bonaparte tot staan te brengen. De keizer was tot ieders verrassing op 1 maart met duizend soldaten geland in Zuid-Frankrijk, na tien maanden op het eiland Elba te hebben geleefd. Nu dreigden de Bourbons de troon waar ze 22 jaar van verstoten waren geweest na korte tijd opnieuw te verliezen.

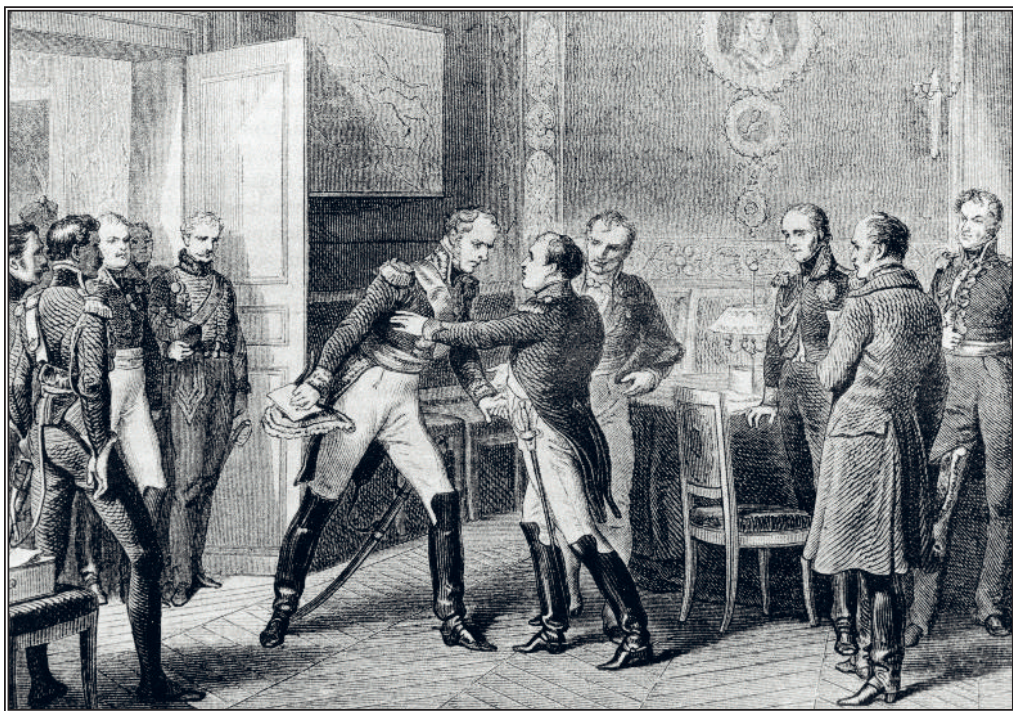
De situatie verslechterde snel. Op 7 maart koos Grenoble voor de keizer. En drie dagen later volgde de bevolking van Lyon. 'Zijn eerste successen kunnen aan niets anders geweten worden dan aan zijn marstempo,' schreef Ney aan zijn collega Suchet in Straatsburg. Hij bleef niettemin goede hoop houden dat hij Napoleon kon tegenhouden.¹ Het bericht een dag later dat de garnizoenen van Mâcon en Bourg-en-Bresse, die nota bene onder zijn bevel vielen, zich bij de keizer hadden aangesloten, deed zijn hoop echter vervliegen. Een uit de provincie Bresse gevluchte prefect schetste een somber beeld van de houding van de bevolking. Niet lang daarna ontving Ney een brief van Napoleon. De keizer vroeg de maarschalk zich aan zijn zijde te scharen om zo een burgeroorlog te voorkomen.

Er ging veel door Ney's hoofd die dagen. De teruggekeerde dynastie van de Bourbons had hem, net als de meeste van zijn collega-maarschalken, in zijn functie gelaten. Hij voerde nog steeds het leger aan, mocht nog altijd zijn eretitel 'Prins van de Moskwa' voeren en was lid van het Franse Hogerhuis, de *Chambre des Pairs*.² De eed van trouw

die hij aan Lodewijk XVIII had gezworen, was oprecht. Toen hij de koning ten overstaan van het gehele hof beloofde de Corsicaanse usurpator in een ijzeren kooi terug te brengen, twijfelde niemand aan zijn woorden. Ook tegenover goede vrienden uitte de maarschalk zijn woede over de tweespalt die Bonaparte met zijn terugkeer zaaide en de burgeroorlog die dreigde.

Ondertussen klaagde zijn vrouw over pesterijen van de oude adel die nu de dienst uitmaakte aan het hof van de koning. De beledigingen kwetsten de eierzuchtige Ney diep.³ En hoewel ze hun titels en functies hadden behouden, raakten de maarschalken het inkomen uit hun bezittingen buiten Frankrijk kwijt. Directeur-generaal van politie in Parijs graaf Beugnot rapporteerde al in september 1814 dat Ney geldzorgen had en driekwart van zijn personeel had moeten ontslaan.⁴ Was hij Napoleon iets verschuldigd, na alle eerbewijzen die hem ten deel waren gevallen en de miljoenen francs die daarbij hoorden?⁵ Had hij niet zijn talenten en zijn leven keer op keer voor de keizer in de waagschaal gesteld, bij Elchingen, Jena, Eylau, Friedland en in Spanje? Maar bovenal bij de terugtocht uit Rusland, waar hij als onverstoorbare aanvoerder van de achterhoede de bijnaam 'dapperste der dapperen' had verdiend? Zou Napoleon het hem aanrekenen dat hij de leiding had genomen over de opstandige maarschalken, nog geen jaar geleden in Fontainebleau? In 1805 had de keizer een aantal vooraanstaande generaals tot maarschalk benoemd, als erkenning van hun militaire talent en bijdrage aan de glorie van Frankrijk, maar ook om hen door deze belangrijke symbolische en administratieve functie aan zich te binden.⁶ Uiteindelijk was het begin april 1814 hun muiterij geweest die Napoleon ervan had doordrongen dat de strijd tegen de geallieerde machten van Europa verloren was en dat hij zijn kroon moest opgeven.

Ney vroeg raad aan zijn ondergeschikten, de generaals Claude Jacques Lecourbe en Louis Auguste Victor de Ghaisne de Bourmont. Lecourbe was een oude rot met jakobijnse sympathieën, Bourmont een royalist. De politieke tegenstellingen tussen de mannen konden nauwelijks groter zijn in het Frankrijk van 1815, maar allebei zagen ze de situatie somber in en adviseerden om bloedvergieten te voorkomen. Op 14 maart las de maarschalk een door Napoleon voor hem opgestelde proclamatie voor bij de inspectie van de troepen: 'De zaak van de Bourbons is voor altijd verloren!' De soldaten juichten: 'Leve

*Maarschalk Michel Ney en Napoleon ontmoeten elkaar in Auxerre
op 17 maart 1815. Félix Philippoteaux, 1860.*

de keizer!’ In de dagen die volgden, trokken de troepen van Ney naar Dijon. De maarschalk zelf reed vooruit, naar Auxerre, waar zijn zwager Gamot prefect was, voor een ontmoeting met Napoleon. Hij had speciaal hiervoor een brief opgesteld waarin hij zich rechtvaardigde. Maar aan Napoleon was deze verantwoording niet besteed. Toen ze oog in oog stonden opende de keizer zijn armen en drukte de maarschalk aan de borst.⁷

De terugkeer van Napoleon stelde eerst de Fransen, maar al snel ook Belgen, Italianen, Nederlanders, Duitsers en andere Europeanen voor de keuze. Waren ze voor of tegen? Lag hun loyaliteit bij de ‘oude glorie van de adelaars’ of bij de na 1813 in hun waardigheid herstelde vorsten? Koning of keizer, beiden beloofden vrijheid en welvaart. Maar hoeveel waarde kon aan deze beloften worden gehecht? Van Lons-le-Saulnier tot Berlijn en Brussel, de terugkeer van Napoleon liet niemand onberoerd.

Dat de keizer zijn ballingsoord binnen een jaar na zijn abdicatie al weer had verlaten, was geen grote verrassing. Na zijn aankomst op Elba had hij zich gestort op vernieuwingsprojecten, maar die kostten vooral geld en werden met gemengde gevoelens ontvangen door de bevolking. Ook werd duidelijk dat de nieuwe Franse regering niet van plan was de toegezegde twee miljoen francs per jaar over te maken. De geallieerde staatslieden in Wenen waren intussen ook gaan twijfelen of het wel zo handig was om Napoleon zo dichtbij te hebben, en overwogen hem te verplaatsen. Met de groeiende impopulariteit van de Bourbons en het geruzie van de geallieerden in Wenen leek het moment ook gunstig.⁸ Daarnaast was een aanzienlijk deel van het Britse leger in Noord-Amerika ingezet in een oorlog met de Verenigde Staten. Tegen het einde van 1814 was de blik van Napoleon al weer gericht op het vasteland en werden voorbereidingen getroffen voor een terugkeer. Ondanks de berichten over de onvrede onder de Bourbons bleef het een gok. Weinig potentiële medestanders hadden zich vooraf al gecommitteerd, en de vraag was of het zou lukken het leger aan zijn kant te krijgen. Het eerste deel van de route was daarom uitgezet door de Dauphiné, waar de voormalige keizer nog relatief populair was.

In hoog tempo marcheerde het legertje vervolgens noordwaarts. Na zes dagen was bij Grenoble de eerste echte horde genomen. De soldaten die eropuit waren gestuurd om de keizer te arresteren hadden geweigerd op hem te schieten en liepen over. Zijn aura van onoverwinnelijkheid had nog steeds een magisch effect op de manschappen. Toch liepen in die eerste dagen niet veel officieren over, verscheurd door professionele en persoonlijke loyaliteiten.⁹ Zo keek kolonel Noël later terug: 'De stemming van de inwoners van de Dauphiné en het leger was geheel voor de keizer; maar ik betreurde de gebeurtenissen zoals alle verstandige mensen. Ik voorzag, en dat was niet moeilijk, alle onheil die hij over Frankrijk zou brengen, en waarvan een burgeroorlog het begin zou zijn. Ik was mij volledig bewust van de situatie. Mijn plicht was op mijn post te blijven, mijn belang om me aan te sluiten bij de keizer. Ik had een eed gezworen aan het koningshuis; zolang het gezag het wettige gezag bleef moest ik het dienen.'¹⁰

Bij de meeste boeren en kleine handwerkslieden op het platteland had de terugkeer van de Bourbons voor onrust gezorgd. Wie kon hun verzekeren dat de oude rechten van de landheren en de kerk niet

zouden worden hersteld? De eerste stappen van de nieuwe regering namen die onrust niet weg. Integendeel. De terugkeer van de keizer leek de beste garantie te zijn voor het behoud van de wezenlijke verworvenheden van de revolutie. Vanaf nu werd de stoet van de keizer onderweg begeleid door groepen gewapende boeren. Ze riepen 'Weg met de priesters!' en 'Dood aan de adel!' Arbeiders ontvingen de keizer juichend, en in de laatste week van de tocht joegen ze onwillige burgemeesters en prefecten de steden uit.¹¹

BERLIJN, 13 MAART 1815

'Zal onze regering het inzicht en de vastberadenheid hebben om de gebeurtenis [in Frankrijk] tot ons voordeel aan te wenden? Slaagt Napoleon ook maar een klein beetje in zijn onderneming, dan ontbrandt de burgeroorlog in Frankrijk en Italië... Ik geloof dat wij het nu in Duitsland voor het zeggen hebben,' schreef de Pruisische generaal August Neidhardt von Gneisenau aan zijn vriend en minister van Oorlog Hermann von Boyen.¹² Voor Gneisenau was de terugkeer van Napoleon een droom die uitkwam. De afgelopen jaren had hij zich volledig in dienst gesteld van het uitwissen van de schande van de nederlaag tegen Napoleon in 1806, maar de uitkomsten van de onderhandelingen in Wenen deden wat hem betreft geen recht aan de offers die Pruisen zich in de strijd tegen de Franse overheersing had getroost. Zijn frustratie richtte zich nu op de rol die Oostenrijk speelde in de vredesregeling. Rond de jaarwisseling was hij betrokken geweest bij het opstellen van plannen voor een mogelijke oorlog tegen Oostenrijk, Groot-Brittannië en Frankrijk over het bezit van Polen en Saksen. Als in Frankrijk een burgeroorlog zou uitbreken, had Pruisen de handen vrij om zijn traditionele concurrent Oostenrijk aan te pakken.¹³

De Europese machtspolitiek stond sinds de tweede helft van de achttiende eeuw in het teken van de rivaliteit tussen vijf grootmachten. Pruisen en Oostenrijk betwistten elkaar de macht in Duitsland, een lappendeken van kleinere en grotere staten die in naam ondergeschikt waren aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk, al eeuwen een verlengstuk van de Oostenrijkse Habsburgdynastie. Pruisen vormde, sinds het in 1740 de provincie Silezië van Oostenrijk had afgepakt,

*August Wilhelm Antonius Graf Neidhardt von Gneisenau (1760-1831). Liberale legerhervormer en chef-staf van het Pruisische leger in de Lage Landen in 1815.
George Dawe, 1818.*

een tegenwicht tegen de hegemonie van de Habsburgers.¹⁴ Rusland was sinds het begin van de achttiende eeuw een machtsfactor geworden in Oost-Europa. Daarvan was eerst Zweden het slachtoffer geworden en vervolgens het Ottomaanse Rijk, maar in 1772 had tsarina Catharina een crisis geforceerd waarbij grote delen van Polen waren opgedeeld tussen Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Frankrijk en Groot-Brittannië hadden rivaliserende koloniale belangen in Amerika, Afrika en Azië, wat geregeld aanleiding gaf tot gewapende conflicten. Ook voor 1789 was Europa kortom geen vredig Arkadia waar vorsten

en onderdanen zich gelukkig waanden in hun door God gegeven ordening.

De Franse Revolutie zette de Europese machtsverhoudingen op scherp, niet alleen door het afwijzen van het Godgegeven koningschap, maar ook door het nieuwe bestel universeel te verklaren en dus ter navelgong te stellen voor alle naties. Dynastieke oorlogen leken achterhaald. Bevrijdingsoorlogen daarentegen kregen steeds meer legitimiteit.¹⁵ Op veel plekken in Europa, maar ook daarbuiten, mondde door de Verlichting geïnspireerde politieke oppositie in de jaren 1780 en 1790 uit in gewapend verzet tegen de heersende macht. Revolutionairen die uit hun eigen land waren verjaagd vonden onderdak in buurlanden waar zij onderdeel werden van de meningsvorming en soms ook een aandeel hadden in revolutionaire oorlogvoering of bestuur.¹⁶ Europese intellectuelen bekeken de Franse Revolutie in eerste instantie met verwondering en soms ook bewondering. Jakobijnenclubs ontstonden in West-Duitsland, maar ook in Pruisen en Engeland.¹⁷ Het enthousiasme sloeg om in afkeuring toen de revolutie ontaardde in terreur en in de executie van de Franse koning Lodewijk xvi. De Britse overheid greep hard in, en met steun van de pers, de kerk en antirevolutionaire clubs werd de hervormingsbeweging in Engeland onderdrukt.¹⁸

De eerste reactie van de meeste staten op de gebeurtenissen van 1789 in Frankrijk was echter een houding van afwachten. Pas toen de macht van de Franse koning steeds verder werd ingeperkt en de emigratie van Franse edelen op gang kwam, begonnen de grootmachten zich er actief mee te bemoeien. Door hun onderlinge wantrouwen en tegengestelde belangen zetten zij zich echter niet vol in voor de strijd tegen Frankrijk. Van 1791 tot 1795 waren de Habsburgers en Pruisen bezorgd over de nieuwe Russische aspiraties in Polen dan over het indammen van de revolutie. Daardoor kon het revolutionaire Frankrijk overleven, en zich zelfs uitbreiden naar de Zuidelijke Nederlanden en de westelijke Rijnsoever. Daaromheen vestigde zich nog een aantal satellietstaten, zoals de Bataafse en Italiaanse zusterrepublieken.

Even leek Europa tot rust te komen toen in 1802 Groot-Brittannië als laatste vrede sloot met Frankrijk, waar Napoleon Bonaparte inmiddels de macht had gegrepen. De strijd ontvlamde echter al snel opnieuw. De vestiging van de Franse dominantie over Europa in de jaren daarna was niet alleen een product van het militaire talent van

Napoleon, maar evenzeer van het gemak waarmee zijn tegenstanders zich uit elkaar lieten spelen. Eerst ontmantelde hij in samenwerking met Pruisen en de Zuid-Duitse vorsten het Heilige Roomse Rijk. Vervolgens weekte hij Pruisen los van de andere grootmachten door Hannover aan te bieden, wat een domein was van de Britse koning. Daardoor kon hij in 1805 eerst Oostenrijk en een jaar later Pruisen apart verslaan. Daarop besloot de Russische tsaar Alexander dat vrede sluiten met Napoleon voorlopig meer zou opleveren. De schokkende uitkomst van twee jaar oorlog tussen de continentale grootmachten was dat Frankrijk nu de dominante macht was in Europa, dat Rusland en Oostenrijk pijnlijke verliezen van grondgebied hadden moeten accepteren en dat Pruisen zelfs was gehalveerd. Bovendien had de gebrekkige samenwerking het wantrouwen tussen de andere grootmachten alleen maar versterkt.

De kern van Napoleons systeem vormde het keizerrijk, dat op zijn hoogtepunt Frankrijk, de Nederlanden, de Duitse Noordzeekust, de Rijnsoever en delen van Italië en Dalmatië omvatte. In 1811 telde het bijna 44 miljoen inwoners, waarvan 14 miljoen buiten de Franse grenzen van 1792.¹⁹ Daaromheen bevond zich een aantal vazalstaten onder gezag van familieleden van de keizer, zoals de koninkrijken Westfalen, Italië, Spanje en Napels en het groothertogdom Berg. Deze moesten als modelstaten het Franse bestel toepassen en uitdragen.²⁰ Ten slotte leverden bondgenoten in Zuid-Duitsland, Zwitserland en Polen ook nog troepen. Napoleon beloonde hun trouw met gebieds-uitbreiding. Door zijn huwelijk met de Habsburgse prinses Marie-Louise in 1810 leek hij ook geaccepteerd in de kring van de gekroonde hoofden.

Aan de ene kant bracht het Franse bestel in het keizerrijk en de satellietstaten de verworvenheden van de Revolutie: een heldere organisatie van het openbaar bestuur, godsdienstvrijheid, scheiding van kerk en staat, gelijkheid voor de wet en vooral orde en rust. Net als in Frankrijk bouwde Napoleon ook in deze gebieden zijn politieke positie op steun van de grond bezittende klasse.²¹ Aan de andere kant waren het onderdrukken van smokkel en het handhaven van de dienstplicht zeer impopulair. Net als de schrijnende uitbuiting en onderwerping: kunstschaten werden naar Parijs verscheept, de bevolking van de satellietstaten betaalde het onderhoud van Franse bezettingstroepen en de dotaties aan Napoleons handlangers, en

*Napoleon Bonaparte, keizer der Fransen (1769-1821).
Geschilderd vlak voor Waterloo. Jean-Baptiste-Joseph Duchesne de Gisors, 1815.*

moest troepencontingenten en financiële bijdragen leveren voor de niet-aflatende oorlogen. De brute wijze waarop Frankrijk en zijn satellietstaten op alle vormen van verzet reageerden, droeg bij aan de groeiende afkeer.²² Het Franse leger en andere keizerlijke instituties slaagden er op hun beurt niet in om een verbindend element te zijn tussen de verschillende delen van het Rijk.²³

Alleen Groot-Brittannië betwistte nog de Franse hegemonie. Hoewel de Britse macht was gebaseerd op het overzeese handelsimperium, werd een groot deel van die macht verzilverd op Europese markten. Het was dus belangrijk om toegang te houden tot de havens op het continent. Dat, en het feit dat de koning tegelijk de keurvorst was van Hannover, maakten dat Groot-Brittannië een rol moest spelen op het vasteland. Daarbij vormden de Lage Landen een regio van bijzonder belang omdat controle over de Noordzeehavens het mogelijk maakte om Engeland direct aan te vallen. Dat was op verschillende momenten, zoals in 1793, 1799, 1809 en opnieuw in 1814, reden geweest om Britse troepen naar de Nederlanden te sturen.

De Britse strategie richtte zich in eerste instantie op verovering van de vijandelijke koloniën en het inperken van de Franse expansie in de Middellandse Zee en het Midden-Oosten, die de Britse aanvoerroutes naar India bedreigde. De koloniën vertegenwoordigden niet alleen strategische belangen, maar waren ook markten voor goederen die Britse handelaars vanwege de blokkade vanaf 1806 niet meer zo makkelijk op het Europese vasteland konden afzetten.²⁴ Het idee achter de blokkade, het zogeheten Continentaal Stelsel, was dat wanneer Groot-Brittannië zijn industriële producten niet kwijt kon in Frankrijk en zijn satellietstaten, het onvoldoende munt binnen zou krijgen om te betalen voor import. Op deze manier zou een financiële crisis het land op de knieën dwingen.²⁵ Later werden ook Oostenrijk, Pruisen en Rusland in dit stelsel betrokken. Maar de Franse industrie kon het wegvallende Britse aanbod niet compenseren, zodat de prijzen stegen en smokkel aantrekkelijker werd.²⁶

Succesvol of niet, de blokkade vormde een groot obstakel voor de Britse handel. De oorlog ging dan ook niet ongemerkt aan de bevolking van Groot-Brittannië voorbij. De laatste jaren van de strijd tegen Napoleon was de onrust vanwege stijgende belastingen, hoge voedselprijzen en werkloosheid groot en braken in meerdere plaatsen omvangrijke rellen uit. De regering antwoordde hierop door het leger

naar de grote steden te sturen.²⁷ De blokkade bracht ook de neutrale staten in verzet tegen de arbitraire Britse doorzoekingen van hun schepen, de inbeslagname van hun handelswaar en arrestaties van hun onderdanen. Denemarken was door de Britse aanvallen in het vijandelijke kamp gedreven, en dat gebeurde uiteindelijk ook in 1812 met de Verenigde Staten.

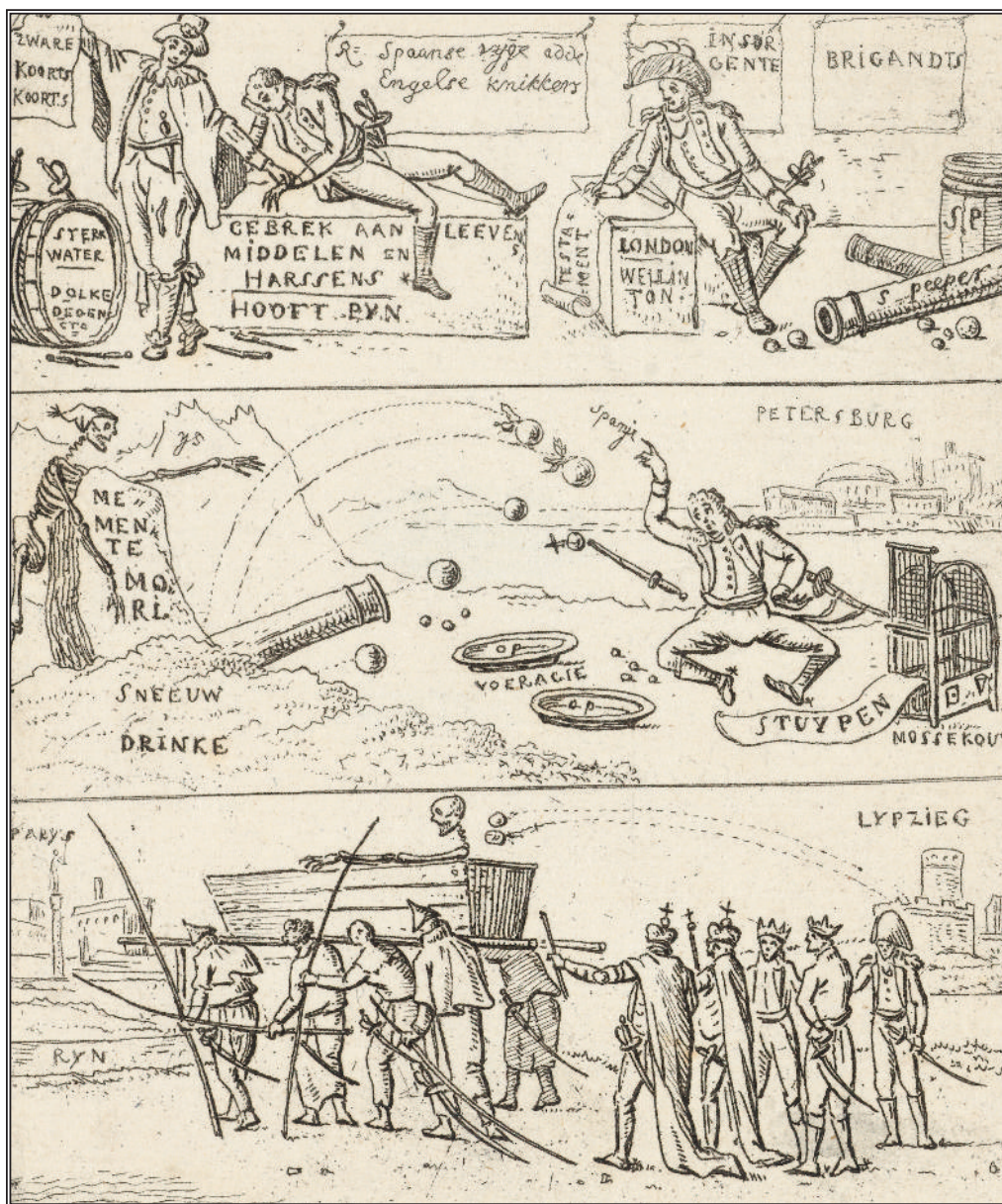
Tot ergernis van de bondgenoten zwalkte de Britse regering nogal heen-en-weer na het hervatten van de oorlog in 1803. Het drong in Londen maar langzaam door dat het conflict met Frankrijk alleen maar kon worden gewonnen in samenwerking met bondgenoten op het vasteland. De interventie aan Portugese en Spaanse zijde vormde de daadwerkelijke ommekeer in de Britse strijd tegen Napoleon. Nadat Napoleon van een machtsstrijd tussen de Spaanse koning en de kroonprins gebruik had gemaakt om zijn broer Joseph op de troon te plaatsen, brak een verbeten volksoorlog uit. Hoe chaotisch het verzet ook georganiseerd was, in Groot-Brittannië sprak het tot de verbeelding.²⁸ De Britten besloten om de Spanjaarden en Portugezen te steunen met geld, wapens en een leger. De nieuwe doctrine werd in 1808 in het parlement verwoord door de minister van Buitenlandse Zaken, George Canning: 'We zullen voortgaan op basis van het principe dat iedere natie in Europa die opstaat met de vastberadenheid tot verzet, wat ook de bestaande politieke relaties van dat land met Groot-Brittannië mogen zijn, meteen onze bondgenoot wordt.'²⁹ De combinatie van militaire en financiële steun aan tegenstanders van Napoleon zou in de loop der jaren een belangrijke bijdrage leveren aan zijn val. Die uitkomst was overigens niet van begin af aan duidelijk, omdat de Britse strijdmacht aanvankelijk te klein leek om de Fransen tegen te houden, laat staan van het Iberisch schiereiland te verdrijven. Er bestond daarom aanvankelijk grote weerstand in het parlement tegen de enorme uitgaven die daarvoor nodig waren.

De Spaanse revolte was een signaal dat het karakter van het verzet tegen de Franse expansie aan het veranderen was. Meer dan voorheen werd verzet gezien als een nationale overlevingsstrijd, en het Spaanse succes inspireerde tot navalgung. In 1809 poogden de Oostenrijkers al gebruik te maken van de nationalistische reactie door in heel Duitsland op te roepen tot opstand. Maar het falen van deze pogingen gaf aan dat het aanwakkerende nationale gevoel nog weinigen tot daden aan kon zetten.³⁰

In Pruisen weigerde een deel van de militairen en politici het idee echter op te geven. Gneisenau en zijn collega's hadden de nederlaag van 1806 en de bezetting, de verplichte reductie van het leger en de Franse inmenging in de binnenlandse politiek die daarop volgden als een diepe vernedering ervaren.³¹ Dat bood ruimte voor ingrijpende veranderingen op militair en politiek terrein. Gneisenau vervulde een leidende rol bij de legerhervormingen, maar was ook nauw bevriend met de politieke hervormers, onder wie eerste minister Stein. Voor hen waren politieke en militaire hervormingen onlosmakelijk met elkaar verbonden.³² De vrijmaking van de horigen op de landerijen van de adel en de uitbreiding van lokale en regionale inspraakorganen die Stein doorvoerde, moesten de bevolking sterker binden aan de staat. Gezien de beperkte middelen waar Pruisen nog over kon beschikken, kon een oorlog tegen Frankrijk alleen succesvol zijn als de hele bevolking zich daarachter zou scharen. Maar juist vanwege die sociale gevolgen ondervonden de hervormingen ook veel verzet vanuit de Pruisische adel, zodat maar een deel van het hervormingsprogramma werd gerealiseerd.

In 1812 was de liefde tussen de keizer en de tsaar al weer bekoeld. In juni van dat jaar trok La Grande Armée Rusland binnen, maar het was slecht voorbereid op de logistieke uitdagingen die het dunbevolkte gebied stelde. Honderdduizenden mannen en paarden stierven op weg naar Moskou van honger, dorst, oververhitting en ziekte. Hoewel Napoleon met zijn uitgedunde strijdmacht het Russische leger wist te verslaan en vervolgens Moskou innam, weigerde de tsaar te onderhandelen. Napoleon was uiteindelijk gedwongen de terugtocht te aanvaarden. Achtervolgd door het Russische leger en geteisterd door sneeuw en ijs keerden slechts enkele tienduizenden soldaten in Polen terug.

De catastrofale ondergang van La Grande Armée betekende dat het napoleontische systeem begon te wankelen. Russische troepen bezetten begin 1813 Polen, waarna Pruisen zich bij het bondgenootschap aansloot. Dat was een grote gok voor koning Friedrich Wilhelm III omdat hij het voortbestaan van Pruisen daarmee in handen legde van de tsaar. In deze benarde omstandigheden werd besloten tot een algemene mobilisatie van de mannelijke bevolking. De koning deed daarom een persoonlijk beroep op de bevolking zich achter hem te

Drie Franse nederlagen die leidden tot de val van Napoleon in april 1814:
Spanje, Moskou en Leipzig. Hermanus Fock, 1812-1813.

scharen, wat in het Pruisische kerngebied met groot enthousiasme werd ontvangen.³³ Hoewel romantische dichters als Ernst Moritz Arndt en Theodor Körner opriepen tot een Duitse strafexpeditie tegen de erfvijand, schrok Friedrich Wilhelm terug voor een daadwerkelijke volksoorlog als in Spanje, omdat die de macht van de koning te veel zou kunnen ondermijnen.³⁴ Mede onder leiding van Gneisenau trok het Pruisische leger vooral als instrument van de monarchie ten strijde.

Ook in andere delen van Duitsland verlangde de bevolking naar een einde van de Franse overheersing, al was de stemming lang niet zo anti-Frans als in Pruisen.³⁵ In het voorjaar van 1813 moest verzet tegen de dienstplicht in Hamburg en het groothertogdom Berg door Franse troepen worden neergeslagen. De Duitse bondgenoten van Napoleon wilden onder gunstige omstandigheden en voorwaarden van zijde wisselen, maar onzekerheid over het behoud van hun recente gebiedsuitbreiding hield veel Rijnbondstaten in het Franse kamp.³⁶

Napoleon verrichtte terzelfdertijd een wonder door La Grande Armée binnen enkele maanden opnieuw van de grond af op te bouwen. Zo kon hij eind april alweer het offensief nemen, waarbij hij tot tweemaal toe het Russisch-Pruisische leger wist te verslaan en kon terugdringen naar Polen. Even leek het of de keizer zijn gezag over het continent weer zou herstellen, maar in juni maakte hij een cruciale fout door een wapenstilstand te accepteren. Hoewel zijn leger zware verliezen had geleden en niet voorbereid was op een strijd in het dunbevolkte Polen, waren de geallieerden er nog slechter aan toe. Toen de onderhandelingen in augustus 1813 strandden werd de strijd hervat, maar nu met Oostenrijk aan de kant van de geallieerden. Na twee maanden manoeuvreren wisten de geallieerden Napoleons leger uit te putten en in een hoek te drijven, waarna ze het bij Leipzig van 15 tot 19 oktober een beslissende nederlaag toebrachten. Met de restanten van zijn leger trok de keizer zo snel mogelijk terug naar de Rijn, waar hij in november aankwam. Daarmee stortte de Franse dominantie over Duitsland in. Oostenrijk bood de Rijnbondstaten de garantie dat zij hun onder Napoleon verworven gebiedsuitbreidingen konden behouden als ze zich bij de geallieerden aansloten. Hun troepen werden ingezet voor de belegering van Franse garnizoenen in Duitsland en bij de invasie van Frankrijk.³⁷

De geallieerden wilden de keizer niet de tijd geven om weer een

leger op te bouwen. In november trokken daarom Pruisische troepen en Kozakken de Lage Landen binnen en in december staken de Oostenrijkers de Rijn over bij Basel, rond Nieuwjaar gevolgd door de Pruisen in het Rijnland. Ondanks een wervelende campagne ter verdediging van Parijs moest Napoleon uiteindelijk het hoofd buigen. Op 30 maart 1814 namen de geallieerden de stad in en twee weken later was Napoleon op weg naar Elba.

LYON, 10 MAART 1815

In een groot land als Frankrijk, zonder moderne communicatiemiddelen, duurde het vijf dagen voordat men in Parijs wist dat Napoleon was teruggekeerd. Maar toen het nieuws de hoofdstad eenmaal had bereikt, nam de minister van Oorlog, maarschalk Soult, direct maatregelen. Drie legers moesten een cordon om het zuiden van Frankrijk leggen om de 'usurpator' tegen te houden. Diezelfde dag nog vertrok de broer van de koning, de graaf van Artois, ook wel *Monsieur* genoemd, naar Lyon om daar de leiding op zich te nemen van de belangrijkste strijdmacht. In tegenstelling tot zijn oudere broer koning Lodewijk was *Monsieur* geen voorstander van vergeven en vergeten. Bij zijn terugkeer in 1814 had hij liever radicale zuiveringen doorgevoerd onder ambtenaren en ministers, en de macht van de Bourbons weer stevig verankerd in traditie. Hij verafschuwde de grondwet die zijn broer Frankrijk had geschonken, omdat deze nog in veel opzichten leek op de staatsinrichting onder Napoleon. De graaf gold daarom als leider van de ultraroyalistische factie aan het hof, en spreekbuis voor de verbitterde *émigrés* die hun oude bezittingen, baantjes en privileges terugeisten. Dat maakte hem tot het symbool van alles wat men kon vrezen en haten aan de restauratie.³⁸

In de twee decennia na de terechtstelling van koning Lodewijk xvi en zijn vrouw Marie-Antoinette waren de Bourbons langzaam maar zeker uit het collectieve geheugen weggezakt. Een jongere broer van de onthoofde koning hield onder de naam Lodewijk xviii als rechtmatige troonopvolger de hoop levend. Maar toen de nederlaag van Napoleon zich in de loop van 1813 langzaam begon af te tekenen, was het lang geen uitgemaakte zaak dat de Bourbons zouden terugkeren op de troon. Alleen Groot-Brittannië steunde hun zaak. Pas toen de vredesonderhandelingen begin maart 1814 wederom uit elkaar spatten

was het geduld van de geallieerden op en werd *regime change* onvermijdelijk. Een republiek was gezien de conservatieve inslag van de geallieerden en hun schrik voor revolutie geen reële optie. De Russische tsaar Alexander, die het in april 1814 in Parijs voor het zeggen had, zag weinig in de terugkeer van de zwakke Bourbons. Maar omdat Bordeaux zich net daarvoor – aangespoord door vanuit Groot-Brittannië gesubsidieerde agenten – voor de koning had verklaard, konden de Bourbons zich beroepen op de steun van het volk. Aan de hand daarvan wist Talleyrand, lange tijd een handlanger van Napoleon, de tsaar ervan te overtuigen dat de Bourbons de beste optie waren.³⁹ In allerijl was Lodewijk XVIII vervolgens uit Engeland overgebracht om zijn kroon aan te nemen.

Bij zijn aankomst op 8 maart 1815 in Lyon kreeg *Monsieur* het slechte nieuws uit Grenoble te horen. Er waren nog nauwelijks legereenheden aangekomen waarmee de stad kon worden verdedigd en al snel bleek dat deze troepen weinig enthousiasme hadden voor de zaak van de Bourbons. De volgende avond arriveerde maarschalk MacDonald, die op de 10^e de troepen inspecteerde. Nadat hij een toespraak had gehouden, zoals hij gewend was te doen met troepen die wat extra moed nodig hadden, nodigde hij ze uit om hun trouw aan de koning te betuigen. ‘De enige garantie die ik van hen vroeg was te antwoorden met een “Leve de koning!” dat ik uitriep en uit volle borst herhaalde. Geen enkele stem begeleidde de mijne. Iedereen bewaarde de meest doodse stilte.’⁴⁰ De maarschalk adviseerde *Monsieur* de stad te verlaten. De graaf vertrok uiteindelijk met grote tegenzin uit de tweede stad van het land, en later die dag zag ook MacDonald zich gedwongen haar te ontvluchten toen soldaten en arbeiders die de stad in staat van verdediging moesten brengen zich tegen hem keerden.

Monsieur keerde onverrichter zake terug naar Parijs, zo noteerde de Napoleon getrouwe ambtenaar Antoine de Lavalette. De broer van de koning was ‘wanhopig’. ‘Alle troepen die hij had verzameld in Lyon hebben zijn bevelen geweigerd. Maarschalk MacDonald, zo gerespecteerd en zo geliefd door het leger, lukte het niet ze te laten gehoorzamen. De grootse naam van Napoleon heeft alle hoofden bedwelmd, ... verward.’⁴¹

Met het overlopen van Ney was de terugkeer van Napoleon in Parijs nog slechts een kwestie van tijd. Wat restte van het koninklijke leger weigerde te gehoorzamen. De troepen in Metz en Nancy trokken op